

דיון פורץ גבולות

אייל בן-אליהו, בין גבולות: תחומי ארץ-ישראל בתודעה היהודית בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד (ספריית דוד וימימה יסלון, סדרת ספרי מחקר על העת העתיקה), ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשע"ד, 348 עמ'

אחת השאלות המרכזיות המנסרות בחקר תקופת המשנה והתלמוד היא שאלת המהימנות ההיסטורית של מקורות חז"ל, וממנה השתלשלה שאלת מהימנותם של מקורות אחרים בני התקופה. דיון זה, שהחל לפני קצת יותר משלושים שנה, עדיין נמשך, ובמידה רבה שיתק את המחקר ההיסטורי. אם המקורות אינם מלמדים על אשר התרחש, לשם מה לאסוף אותם או לנתחם? המשבר פקד לא רק את חקר מקורות חז"ל אלא הוא נחלתם של כל המקורות ההיסטוריים באשר הם – כגון זיכרונות אישיים, זיכרונות לאומיים ואפילו מקורות ארכיוניים. שאלת המהימנות עומדת בראש השאלות בחקר כל תקופה. החוקרים בודקים אם מקור מגויס או ניטרלי, תעמולתי או מתאר דברים מן הצד וכיוצא באלה. לאמתו של דבר אותה בעיה העסיקה כבר את שרלוק הולמס בזמנו; הרי כל העדים חשודים מראש כמשקרים (הוא עוד לא העלה בדעתו שהם אינם אומרים אמת ואינם מדייקים אף על פי שהם מנסים לשמור על האמת ולא רק על הראוי ועל הטוב מבחינתם). עם זאת את שרלוק הולמס התעלומה לא שיתקה, להפך, היא אתגרה אותו לחפש את האמת מתוך שברי העדויות המטעות. החוקרים בני זמננו הגיבו על האתגר הפוסט-מודרני הזה בצורות שונות,

וכמובן לא כאן המקום לערוך חשבון עמם. מכל מקום אחת הדרכים הייתה לעקוף את השאלה. עקיפת השאלה 'מה הייתה ההיסטוריה?' התאפשרה על ידי פנייה לשאלה אחרת, 'כיצד תיארו קדמונים את ההיסטוריה?'. במקרה שלפנינו השאלות החלופיות הן: כיצד הבינו קדמונים את גבולות הארץ? וכיצד הם הבינו את דמותם של חכמים או את דמותו של הציבור היהודי? המחקר ההיסטורי פינה בכך את מקומו לחקר התודעה או פרשנות התרבות של התקופה. כלומר איננו עוסקים במה שהיה, אלא במה שחשו בני התקופה. אי אפשר לענות על השאלה כיצד נראתה הכלכלה, אבל אפשר לחקור כיצד תוארה הכלכלה בספר פלוני, מה הייתה התדמית הכלכלית כפי שהיא משתקפת בספרות התקופה או בציבור אחד מתוך ספרות התקופה.

מבחינה מתודולוגית החיפוש אחר תודעת בני התקופה הוא נושא מעניין בפני עצמו, ללא קשר

הקטעים הנדונים. אמנם הוא מדגיש שעניינו בתודעה, אך הבנת התודעה אינה מרחפת באוויר אלא מבוססת על המציאות ההיסטורית שבטקסט. כך למשל בתת-הפרק העוסק בחלוקת הארץ בפרק ח במשנת שביעית, בן-אליהו דן ביחס בין המקורות השונים ובזיקה הספרותית ביניהם מחד גיסא ובמשתמע מהם באשר לתולדות היישוב היהודי ופריסתו באזורים השונים מאידך גיסא.

כפי שהמחבר מדגיש, מפה ציורית או טקסטואלית איננה רק ביטוי פיזי. גם מפה פיזית היא תמיד הצהרה פוליטית או חברתית, קל וחומר תיאורים גאוגרפיים. ניתן לפתח דיונים ארוכים סביב השאלה מה מעצב את תודעת בני התקופה.

בן-אליהו מציע בקצרה מרכיבים מספר: (א) העבר – הזיכרון הקולקטיבי. (ב) הטקסט המקראי; בן-אליהו מציג אותו כחלק מהזיכרון הקולקטיבי, ואני מציע לראות בו סעיף בפני עצמו, משום שהטקסט קפוא וכמעט אינו משתנה (לפחות משעה שעוצב, בשלהי ימי הבית השני),¹ ואילו תפיסת העבר משתנה ומעובדת דרך המסגרת של הזיכרון הקולקטיבי. (ג) המציאות הגאופוליטית – תפוצת היישוב היהודי וגבולות המנהל שלו. (ד) האוטופיה הלאומית, כולל האמונה הדתית והשאיפות הפוליטיות. בתודעת בני התקופה מעורבים כמובן כל הגורמים יחדיו, ומכל מקום רשימה זו היא ניסוח שלי לדברי בן-אליהו.

בפרק המבוא דן בן-אליהו בהנחת היסוד באשר לעיצוב התודעה הלאומית וסוקר את גבולות ההבטחה וגבולות נחלות השבטים. קטעים אלו מעמיקים פחות מיתר חלקי הספר, וצדק המחבר בקצרו בהם, משום שאלו פרקי

1 כמובן גם הטקסט עשוי לעבור שינויים. דוגמה לכך היא הפסוק 'המקום אשר יבחר ה'' (דברים יב, ה ועוד), אשר במסורת השומרנית הפך ל'הגרזיזים' (בדרך כלל במילה אחת), ואילו במסורת חז"ל ברור שהכוונה לירושלים. כפי שמראה בן-אליהו בספר דברי הימים מיוחדות חלק ממסורת ירושלים לשילה.

לשאלה אם החיבור הספציפי הנחקר משקף את כל רובדי הציבור בתקופה הנדונה, או לחלופין אילו רבדים חברתיים החיבור משקף. אוסיף ואומר שמחקר שלם יותר הוא זה המעמת ומאחד את שתי השאלות מה הייתה המציאות ומה הייתה תדמיתה. הפער בין המציאות ובין תדמיתה הוא מקום משכנם של האידאולוגיה, האוטופיה, מערכת השיח ושאר מרכיבים. משמעות התדמית העצמית מתבהרת דווקא כאשר אנו מכירים את המציאות (אם יש בידינו נתונים לכך). אם התדמית העצמית הולמת את המציאות, הרי אין בכך חידוש; אם התדמית אינה הולמת את המציאות, עצם הדבר מלמד על עולם רעיוני מרתק כשלעצמו.

ספרו של אייל בן-אליהו עוסק בגבולות הארץ, אך כבר בפתחה הוא מסביר שמטרתו איננה לעסוק בגבולות עצמם, אלא בשאלה מהי 'המפה המנטלית של בני התקופה – תקופת בית שני, המשנה והתלמוד'? שאלתו העיקרית של הספר היא מה היו גבולותיה של הארץ בתודעה של בני התקופה, ומהו האזור שבו מתרכזים האירועים המתוארים בחיבוריהם? הנחתו של בן-אליהו היא שהאזור שבו מתרכזים האירועים המתוארים בחיבור מסוים הוא מביחנתו של המחבר לב הארץ. בפרק האחרון הספר מציע לפני הקוראים שאלת מחקר שנייה: מה שמה או שמתיה של הארץ?

ניתן היה להציע שאלות נוספות, למשל: האם העיסוק בפרטים גאוגרפיים מבטא תחושה של קדושת הארץ כולה – להבדיל מקדושת העיר ירושלים או מקדושת המקדש? האם המחבר משקף היכרות קרובה של הארץ? הבחירה להתמקד בשאלת הגבולות היא אפוא בחירתו של המחבר שלפנינו. בניגוד לדיונים אחרים שהתמקדו בתודעתם של מחברי ספרים, בן-אליהו מקפיד להציג את הרובד ההיסטורי, כלומר להציג את החיבור הנדון, על בעיותיו הספרותיות המרכזיות, ואת המחקר הגאוגרפי-היסטורי על הקטע או

העוסקים בשיבת ציון (עזרא ונחמיה, דברי הימים ועזרא החיצוני), ובפרק הרביעי הוא דן בספר מקבים א ובספר יהודית. כל אחד מהחיבורים נדון לעצמו כיחידה ספרותית, ולאחר מכן מעומתים החיבורים זה מול זה. כל תת-פרק מתחיל בסקירה מעודכנת על החיבור ובעיותיו הספרותיות ולאחר מכן נדון החומר הגאוגרפי שבו.

באופן כללי בן-אליהו מצביע על שתי גישות: מינימליסטית ומקסימליסטית. הגישה המינימליסטית הגדירה את ארץ יהודה כאזור ההר בלבד (לא כולל השומרון), ואילו הגישה המקסימליסטית כללה בתחומי ארץ יהודה את השומרון ואולי גם את הגליל (עמ' 49). בן-אליהו הבחין בין שתי גישות אלה בספרים שנערכו בתקופה הפרסית, אך כוחה יפה בהתאמות מסוימות גם לחיבורים אחרים, כולל ספרות חז"ל.

שלושה פרקים, כ-100 עמודים, מוקדשים לספרות חז"ל (עמ' 138-250), וכל אחד מהם עוסק בשאלה אחרת. המחבר פורס כאן סדרת גישות מנוגדות המצויות במקורות, חלקן הלכתיות וחלקן נובעות מהקשרים חוץ הלכתיים ומשקפות אותם. עם זאת אין בספר חלוקה בין חומר הלכתי לחומר לא הלכתי, וכנראה לדעת המחבר אין היא מאפיינת את הגישות השונות. יש לציין כי הפרקים העוסקים בספרות חז"ל כתובים לטעמי בחסכנות יתרה. וניכר שלמחבר יש עוד הרבה מה להציע אך מסיבות מובנות הוא נאלץ לקצר. מכל מקום במסגרת זו בן-אליהו כותב בקצרה על העלאת מתים לארץ ומדגיש שהעלו מתים רק לגליל (עמ' 191). בעניין זה הוא חורג מהדיון הספרותי ועוסק בביטויים לא ספרותיים של התודעה, ביטויים שאפשר להתחקות אחריהם בכלים ארכאולוגיים ואפיגרפיים, ואכן יש צדק רב בצירוף עדויות אלו לתמונה הכוללת.³

לא אוכל לסכם כאן את כל הפרטים; אסתפק בכך שהמחבר מצביע על מערכות שונות של

מבוא ורקע. מבחינתו השאלה איננה מהם באמת גבולות ההבטחה, או כיצד פירשו כותבי המקרא לעצמם את הפער בין הגבולות שהובטחו לאברהם לגבולות נחלות השבטים, אלא מה חשו והבינו בני תקופת המשנה והתלמוד בקראם את הפרקים המקראיים. למשל הוא מדגיש שהם הבינו שעבר הירדן הוא מחוץ לארץ, ושגבולה ביבוק ובגלעד (עמ' 35). כקודא הייתי מצפה שהמחבר יזכיר גם שהקוראים בתנ"ך מתרשמים שהגליל הוא מחוץ לתחום ארץ-ישראל של האבות. היה מעניין לו הקדיש המחבר לשאלה זו עיון מפורט, כלומר כיצד תירצו לעצמם בני תקופת בית שני ובני תקופת המשנה והתלמוד את היעדר עלילות האבות בגליל? וכיצד פיצו עצמם על חיסרון זה? למשל תרבות מקומות הקודש הגליליים סיפקה פיצוי מעין זה.²

מאחר שהכתוב המקראי הוא התשתית – או חלק מהתשתית – של המפה המנטלית ושל האוטופיה כאחת, בן-אליהו בוחן כיצד התמודדו המחברים הקדומים עם תפיסות המקטינות את החזון האוטופי. הוא דן למשל בתפיסת היבוק כגבול, וכיצד פירשו לעצמם חז"ל את הדבר (עמ' 222). בכך נסגר המעגל.

בכל פרק ותת-פרק בן-אליהו עוסק במקור מרכזי או בחיבור שלם הדן בדרך כלשהי בארץ-ישראל, והמבטא את יחסו של המחבר לגבולות הארץ. חמישה פרקים מוקדשים לספרות בית שני. בפרקים אלו הספר דן בסדרת חיבורים בני התקופה ובוחר את יחסם לארץ. בן-אליהו בחר לכל פרק חיבור או חיבורים שיש ביניהם ממשק מסוים. למשל בפרק השני הוא מעמת את הספרים

2 א' ריינר, 'בין יהושע לישוע: מסיפור מקראי למיתוס מקומי (פרק בעולמו הרתי של היהודי הגלילי)', ציון, סא (תשנ"ו), עמ' 281-317.

3 מבחינה עובדתית אינני בטוח שהעלאת מתים הייתה רק לגליל, ולא ארחיב בכך.

להוכחת הגבול הכולל את צור וצידון מובהקים פחות ונדיירים יחסית למספר העדויות על הגבול המינימלי, שהוא דרומי יותר ונמתח בקו אלכסוני מעכו או כזיב לחרמון.

צידון כגבול ארץ-ישראל קשורה לתמונה רחבה יותר. בשני הסיפורים המדרשיים שבן-אליהו מצטט מופיעות שתי נקודות גבול, האחת בצידון והאחרת בפלטוס, היא פתולמאיס.⁵ לדעתי סביר מכול שהכוונה ל-"Paltus", פוליס ידועה המזוהה באתר הכפר הגדול ערב אלמליק, מצפון לצידון.⁶ פלטוס זו מצויה מעט דרומה לקו הרוחב של גבולו הדרומי של אגם אפמיאה (בטורקית Apameitis) אפמיאה וים אספמיה (אפמיאה) מופיעים כגבול ארץ-ישראל בסדרת מדרשים המתארים את הימים המקיפים את הארץ. פלטוס איננה אפוא נקודת גבול בודדת, אלא קטע מקו גבול שיטתי התוחם את 'ארץ-ישראל הגדולה'.

הפרק העשירי עוסק בטומאת ארץ העמים. הפרק חריג באופיו, משום שאין הוא בודק את תודעת הגבולות אלא את המשמעות ההלכתית שניתנה לגבולות. לדעתו של המחבר, בעקבות רוב החוקרים שעסקו בכך, ההחלטה על טומאת ארץ העמים היא ביטוי לתודעת הגבולות, לקדושת הארץ וכן לרצון להרחיק את היישוב היהודי משכניו. לדעתו בתחום זה ניכר שינוי בין תלמודה של בבל לתלמוד הירושלמי: בעוד הירושלמי שמר בקנאות על כך שהמצוות התלויות בארץ חלות רק בארץ-ישראל, הבבלי הביא סדרת הלכות שמשמטע מהן שגם בכבל יש לשמור על המצוות התלויות בארץ. המחבר אינו מגביל את דיונו לשאלת הטומאה אלא מרחיב את הדיון, בצדק,

חלוקת הארץ, ומראה שהחלוקה השתנתה בהתאם לשינויים האתניים שחלו בעקבות המרידות. בנקודה זו המחבר למעשה נסוג מהכנת התודעה בלבד ומייחס את התודעה ישירות למצב האתני, לפחות כפי שהיה מוכר דור לפני הדוכרים. בכך הוא חורג מתחום התודעה לתחום ההיסטוריה של העובדות, היסטוריה שמסבירה את התודעה המשתנה. אשר לגבולות אנו מוצאים גבול מינימלי בכרייתא דתחומין ובמקבילות רבות, אך גם תיאורים הכוללים בגבולות הארץ את סולם צור וכן את הערים צור וצידון.⁴ המקורות שמביא בן-אליהו

גבול הארץ לפי ברייתא דתחומין

4 מקורות שונים יש גם כאשר לצוער. ראו: עמ' 235-236.
 5 ראו גם: ספרי דברים פ (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 146). וראו: מ"י כהנא, 'מעלת ישיבת ארץ ישראל במכילתא דברים', תרביץ, סב (תשנ"ב), עמ' 301-313.
 6 ראו P.J. Riis et al., *Topographical Studies in the Gbla Plain*, Copenhagen 2004, pp. 47-49

כפי שנתפס בתודעה – לבין האוטופיה והזיכרון הלאומיים והטקסט המקראי. מעבר לשאלות על פרטים כאלו ואחרים, עולות בעקבות קריאת הספר כמה שאלות להמשך מחקר. לדעתי השאלה המסקרנת מכולן – וזו כמובן תחושה סובייקטיבית – היא אם אנו יכולים להשתמש במסקנות של בן-אליהו בדבר התודעה הלאומית למטרות מחקר נוספות. האם ניתן ללמוד מהן על האידאולוגיה של חבורת הכותבים, או עדיף על האידאולוגיה או האידאולוגיות של התקופה? או אולי התודעה הנראית לנו תלויה במשתנים נוספים רבים ואי אפשר לבודד אותה מהמרכיבים האחרים – אלו שצוינו בספר ומרכיבים אחרים? למשל בן-אליהו מבדיל בין פלוויס יוספוס לבין יוסף בן מתתיהו, כלומר בין התיאורים שב'קדמוניות היהודים' לבין הגבולות בספרי 'מלחמת היהודים'; אותו מחבר משקף בלי משים תודעה שונה באשר לגבולות הארץ, בהתאם למגמת חיבורו ולקהל הקוראים שאליו הוא מופנה. בן-אליהו מצביע על מכנה משותף של צמצום הגבולות המופיע בכל הספרים, ועם זאת ניכר בהם הבדל בין הארץ המקראית, שבה פעל עם ישראל בתקופת המקרא, לבין הארץ שבה התנהל המרד היהודי. במה תלוי ההבדל? בן-אליהו מציע כמה הסברים, החוזרים בספרות המחקר בהקשרים אחרים: עצמתו של המרכיב האפולוגטי, נוסטלגיה, התשתית המקראית וכו'. ואולי זה ההבדל בין חוקר המקרא המתאר את מה שהבין מהמקרא – והמייצג את מה שהיינו קוראים היום גאוגרף היסטורי – לבין מי שכותב בסוגה העכשווית ומתאר את המציאות בזמנו, דהיינו עיתונאי או היסטוריון. אם כך מה ערך יש לניתוח התודעה שלו? היכן משתקף יוסף/יוספוס ה'אמתי'? האם בכלל הייתה דמות כזאת? אם פלוויס יוספוס אינו משקף את דעתו ותודעתו, מי ערב לנו שבעל קדמוניות המקרא

לכלל המצוות התלויות בארץ. יש קשר ישיר בין אכילת תרומה בחוץ לארץ (וממילא גם להרמתה) לבין טומאת ארץ העמים, שהרי אם חוץ לארץ (בעיקר בבל) טמא אי אפשר לאכול שם תרומה. מעבר לכך בתחום התודעה כל ההגבלות מבטאות את אותו רעיון ואת אותה תודעה לאומית-דתית. אם בוחנים את התמונה של כלל המצוות התלויות בארץ, החלוקה בין התלמוד הירושלמי לבין התלמוד הבבלי וכן בין תקופת התנאים לתקופת האמוראים נכונה בעיניי באופן כללי בלבד ומופרזת מעט. לדעתי ההבחנה בין התחום הקדוש, החייב במצוות, לבין התחום שפטור מהן, מטושטשת כבר במשנה במסכת ידיים.⁷ מתברר שם שהיהודים בבבל, מצרים, עמון ומואב לא שמרו את שנת השביעית, אך הקפידו על הרמת מעשר: במצרים מעשר עני, בבבל מעשר שני, ובעמון ובמואב נחלקו. וכן מסופר במשנת חלה על בן אנטינוס שהביא בכורות מבבל ולא קיבלו ממנו; אם כן יהודי מבבל הקפיד על מצווה זו, וחכמים (או הכהנים) התנגדו לכך.⁸ מסורת זו מופיעה כבר במשנה, ובין שהמעשה אירע ובין שלא אירע, הוא משקף מרכיב כלשהו של יהדות בכל לפני תקופת האמוראים. אם כן המגמה המעורבת הופיעה כבר בתקופת המשנה וגם בתלמוד הארץ-ישראלי.

סיכומו של הספר בא לידי ביטוי כבר בדרך שהצגתי את ממצאי הפרקים השונים: לא היה לארץ גבול אחד; הגבולות הפוליטיים השתנו במהלך ימי בית שני והתקבעו רק לאחר החורבן או אפילו מאוחר יותר; הגבולות האתניים אף הם השתנו, והתודעה לא רק השתנתה עמם אלא קיימה דיאלוג מתמיד בין המצב האתני – לפחות

7 משנה, ידיים ד, ג. לדיון ארוך בנושא ראו: ש' ספראי וז' ספראי, משנת ארץ ישראל: מסכת שביעית, תל אביב תשס"ח, עמ' 335-400.

8 משנה, חלה ד, יא.

הפוליטית שצייר. ניתוח התודעה הוא אפוא מלאכה מורכבת, המושפעת מהתודעה האישית אך גם מנושאי העיסוק. את התודעה נגלה באותן שניות של היסח דעת שבהן התיאור הנבדק סוטה מה'מציאות'. כל זאת בתנאי 'מעבדה', כאשר אנו מכירים גם את כל רכיבי המציאות וגם את עולמו הפנימי של נשוא המחקר. שרלוק הולמס, ההיסטוריון המושלם שהצגתי לעיל, אולי היה מצליח לתת פתרון טוב יותר משיש לי להציע.

לסיכום, לפנינו ספר חשוב, נעים לקריאה ומעורר מחשבה, המשלב את ההיסטוריה ה'רגילה' עם דרך המחשבה ושאלת השאלות של ה'היסטוריה החדשה'. בימינו אלה, כאשר מתקיים שיח ציבורי ער, אפילו לוהט, על הגבולות המקודשים, הוא משיב על הדיון רוח אחרת.

או חנוך הסורי משקפים את תודעתם? הטענה הבסיסית של פרשני התרבות היא שתמיד מתחת לתיאור של ההווה המציאותי מסתתרת התודעה ומשפיעה על התיאור – ההיסטוריון יאמר: מעוותת אותו, ופרשן התרבות יאמר: מתקנת את המציאות. במקרה הנדון התיאור ב'מלחמת היהודים' הוא תיאור טכני של זירת הקרבות,⁹ אבל כפי שכבר הראו חוקרים, ובן־אליהו מביא מדבריהם, יוספוס התעלם ממישור החוף ומעמק יזרעאל בהשפעת תיאור חלוקת הארץ שבספרות חז"ל (שנדון בספר שלפנינו בפרק השמיני). יתר על כן, יוספוס גם הוא כלל בתיאורו את עכו כחלק מגבול ארץ־ישראל. בשני פרטים אלו הוא סטה מהגבול המנהלי־יישובי של יהודה ואפשר לתודעתו האישית להשפיע על המפה